

“KİTABI KORKUD” VE OĞUZ DESTANI GELENEĞİ *

Yazan: V. M. JIRMUNSKİY Çeviren: Dr. İsmail Kaynak

— I —

Türk dilini konuşan halkın biricik destanî eseri olan “Korkud dedemin kitabı” (“Kitabi Dede Korkud”) (V. V. Barthold’un “bı-lin=destanlar” adını verdiği) bir önsöz ile on iki “hikâye” veya manzumeden ibaret bir destan külliyatıdır. Her hikâyenin ayrı bir mevzuu vardır; bunları yalnız bir hikâyeden diğer hikâyeye geçen kahramanlar birleştirmektedir. Oğuzlar’ın destanî hâkimi Bayındırhan’a tâbi olan bahadırlar destan hakramanlarını teşkil etmektedirler. Bunların en büyüğü bahadır Kazan-bek (veya Salur-Kazan), Bayındırhan’ın damadı ve “iç Oğuzlar’ın” başbuğudur. Hanların, beylerin ve halkın bilgiç müşaviri ve aynı zamanda millî kahramanlık destanlarının koruyucusu ve ağızdan okuyarak nakleden şairi aksakallı ihtiyar Dede Korkud da bütün bu hikâyeleri birbirine bağlayan bir destan kahramanıdır. Bu hikâyelerde Korkud hâdiselere iştirak eden ve onları meydana getirip aynı zamanda olayları ifa eden bir kimse olarak görülmektedir. Her hikâyenin sonunda o kahramanın şerefine “hikâyeyi tertiplemiş oluyor”, kahramanın yararlıklarını övüyor ve aynı zamanda, şerefine hikâyenin söylendiği hamı takdis ediyor.

Hikâyelerin esas metni nesir olmakla beraber bazı kısımları manzum bir karakter taşımaktadır. Bu gibi nesir halindeki hikâyelerin içine manzumelerin katılmış olması şekli Türk dili konuşan halkın çok eski destanî hikâye tarzını teşkil etmektedir.

Destanlarda geçen coğrafi yer isimlerine istinaden hâdiselerin cereyan ettiği saha, Güney Kafkasya (Ermeni dağları) ve Anadolu (Trabzon, Bayburt v. s.)’dur. Barthold: “Çağdaşları olan halk şairleri gibi destan kahramanları da Ermeni dağlarında, çadırlarda, at, deve veya koyun sürüleriyle yazlık yaylalarda, fakat bağ ve bahçelere de sahip olarak tam veya yarı göçebe hayatı sürüyorlar”¹.

* Sovetskoe Vostokovedenie 1958, 4.

¹ V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz. “Yazık i literatura” (Türk destanı ve Kafkasya. “Dil ve Edebiyat”, t. V. L., 1930, s. 11-12.

Buna belki de şunu ilâve etmek gerekirdi: Dede Korkud destanlarında, yerleşik yabancı bir kavim halkının hâkimi durumunda bulunan veya eskidenberi yerleşik hayat süren bir ülkenin hududundaki şehir ve kalelere akınlar yapan savaştı tam veya yarı göçebe bir kavim tasvir edilmektedir.

“Kitabi Korkud”daki derebeyliği ve Müslümanlığa ait renk keza Oğuz destanlarının tarih bakımından daha sonraki inkişaf merhalesini teşkil eden yakın doğu devresiyle ilgilidir.

“Kitabi Korkud” un bizde XVI. yüzyıla ait iki yazması bulunmaktadır. Birincisi Drezden, ikincisi de, yakın zamanda keşfedilen ve birincisine nazaran başka bir şekilde tertiplenmiş olup yalnız altı hikâyeyi ihtiva eden Vatikan nüshasıdır.² Drezden nüshası 1815 yılında Alman müsteşriki H. F. Diez tarafından keşfedilmiştir. Adı geçen müellif bunlardan VIII. destanı teşkil eden tek gözlü dev (Depegöz)³e ait menkıbeyi, “Odyssey”den bilinen hikâyeye mevzuunun yeni bir şekli olarak Almancaya tercüme etmiştir.³

1891-1892 yıllarında V. V. Barthold, daha henüz Peterburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi’nde öğrenci iken bütün bu elyazmayı kopye etmiş ve daha sonra (1894-1904) bunlardan I-III. ve V. kısımlarını Rusça tercümelere ve bir önsözle birlikte neşretmiştir.⁴

Bundan sonra Barthold bir kaç defa daha “Kitabi Dede Korkud” destanlarını ele almış, bilhassa “Türk destanı ve Kafkasya” (1930) adlı makalesinde esaslı bir şekilde bunların mevzuundan faydalanmıştır. Onun çalışmaları bu eserin ilmî bir şekilde ve her şeyden önce tarihî bakımdan incelenmesine başlangıç teşkil etmişlerdir. 1922 de Barthold “Vsemirnaya literatura” (“Dünya edebiyatı”) neşriyat serisi için bütün destanların tam rusça tercümesiyle birlikte bir önsöz hazırlamıştır. Maalesef, bu neşriyatın lâğvedilmesi neticesinde, ilmî olduğu kadar edebî değeri bakımından da fevkalâde olan bu tercüme, Barthold’un sağlığında neşredilememiştir. Bu tercüme

² Bk. Ettore Rossi. Il “Kitab-i Dede Qorqut”. Racconti epico cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati con “facsimile” del ms. vat. turco 102. Citta del Vaticano, 1952.

³ Heinrich Friedrich Diez. Denkwürdigkeiten von Asien... 2. Theil. Berlin und Halle, 1815, (“Der neuntdeckte oghuzische Cyklop verglichen mit dem homerischen”), S. 399-457.

⁴ “ZVORAO”, t. VIII, 1894, s. 203-218; t. IX, 1899, s. 175-194; t. XII, vıp. 4, 1900, s. 037-059; t. XV, vıp. II-III, 1904, s. 1-38.

ancak (SSCB. İlimler Akademisi arşivinde mahfuz elyazmalarından alınarak) 1950 yılında⁵ fazla rağbet görmeyen bir Azerbaycan İlimler Akademisi serisinde neşredilmiştir.⁶

A. Yu. Yakubovskiy’in “Literaturnie pamyatniki” (“Edebî eserler”) serisi için hazırlanmış olduğu destanların tefsir edilmiş nüshası da yayınlanmamıştır.

Bu esnada fevkalâde kıymetli bir eser olup destanlara tahsis edilen türkçe, almanca ve italyanca olarak bir sıra yeni neşriyat yayınlanmıştır.⁷ Sovyetler Birliğinde toplanmış olan folklör malzemesi, maalesef, bu tetkiklerde istifade edilememişlerdir. Eserin tam metinli orijinali 1916 da İstanbul’da Kilisli Muallim Rifat tarafından yayınlanmış olup, aynı eseri 1938 yılında yine İstanbul’da geniş bir önsöz ilâvesiyle Orhan Şaik Gökyay lâtin alfabesiyle tekrar yayınlamıştır.⁸ Azerbaycan neşri de keza lâtin alfabesiyle olmak üzere 1939 da çıkmıştır.

Aslında “Kitabi Dede Korkud”un basılmış şekli aynen, Güney Kafkasya ve Anadolu’da XV. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzlar arasında ağızdan ağıza söylenen Oğuz bahadırlıklarına ait destanî şekle uymaktadır. Mamafih bu külliyyatın yiğitlik destanları ve manzumelerinin mühim bir kısmı ilk olarak IX-X. yüzyıllarda Oğuzlar’ın eski yurdu olan Sirderya boylarında meydana gelmiş ve Selçuklu hânedanının emri altındaki bir kısım Oğuzlar’ın kuzey İran eyaletleriyle güney Kafkasya ve Anadolu’yu ele geçirdikleri XI. yüzyılda Yakın-Doğuya geçmiştir. Barthold: “Oğuzlar, Korkud ve Kazanbek’e dair destanlar batıya, şüphesiz, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu’nun türkleşmesi zamanına rastlayan, Selçuklu İmparatorluğu devrinde (XI-XII. yüzyıllarda) nakledilmiş olduklarını” yazmaktadır.⁹

⁵ Arhiv AN SSSR, şift 68. 1. 183.

⁶ “Dede Korkud”. Akademisyen V. V. Barthold’un tercümesi. Neşredenler: Hamid Arash, M. T. Tahmasib. Baku, Azerbaycan S. S. C. İlimler Akademisi neşriyatı, 1950.

⁷ Bilhassa Bk. Walter Ruben. Ozean der Marchenströme, t. I Die 25 Erzählungen des Damons... Mit einem Anhang über die 12 Erzählungen des Dede Korkut. Helsinki. 1944 s. 193-285; Ettore Rossi. Gösterilen eser. s. 1-95.

⁸ Orhan Şaik Gökyay. Dede Korkut. İstanbul, 1938. Önsöz.

⁹ Barthold. Eşçe izvestie o Korkude (Korkud’a dair bir haber daha), ZVO-RAO, t. XIX, vip. I, 1909, s. 076. Keza Bk.: <. Barthold. 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, bearbeitet von Th. Menzel. “Die Welt des Islams”, Beiband, 1935, s. 107.

“Kitabi Korkud” destanî hikâyeleri, diğer Yakın Doğu ve Orta-Asya milletlerinin tarih ve folklor malzemesiyle karşılaştırılacak olurlarsa bir çok misallerle oldukça güvenilir bir şekilde söylenebilir ki, bunların ayrı ayrı her biri, yukarıda işaret edilen Oğuzlar’ın iki ayrı tarihî safhasında destan külliyatına dahil edilmiş olup, bununla birlikte her bir menkıbe bilhassa Orta-Asya ve Yakın-Doğu’ya ait eski tarih ve folklor malzemesinin izlerini taşımaktadır.

Orta-Asya yazı kaynaklarından birinci yeri (1660- yılları civarında) ¹⁰ Hiva hanı olan Ebulgazi han’ın “Şecere-i terâkime” adlı eseri almaktadır ki bu eser kısmen daha eski tarihî kaynaklara (XIV. yüzyıl başındaki Reşid ud-din’e) ve kısmen de ağızdan nakledilen Türkmen halk menkıbelerine istinad etmektedir. Ebulgazi eserinde sık sık, “geçen günlerin bahşileri”, “zeki Türkmen ihtiyarları” ve “tarihe istinad eden Türkmen asıl ve bahşileri” ni, kaynak olarak göstermektedir ¹¹. Oğuzlar’ın Sirdeya boylarında yaşadıkları Korkut ile Salur-Kazan’ın destanî devrinin Hicrî üçyüz yıl ¹² öncesine (yani Milâdî IX-X. yüzyıllara tekabül eden) ait olduğunu yazıyor. “Şecere-i Terakime” de Korkut-ata’dan birkaç Oğuz hanı’nın “veziri” olarak bahsedilmektedir. Bu tâbir yeni bir derebeyi ünvanı olup, eski içtimaî bir mevki adını kendinde gizlemektedir. Bu eski ünvana göre Korkut-ata aslında ihtiyar bilgiçlerin ve halkın reisi sıfatıyla kavmin bilgiç başbuğu olarak görülmektedir; hanları seçiyor veya azlediyor, hanlara ve halka onlar tarafından bir kâhinlik ve vasiyet olarak kabul edilen tavsiyelerde bulunuyor; kendisine kavmin en büyüğü olarak hürmet ediliyor; şahsı mukaddes sayılarak kendi sözü üzerine han seçilen kimse de onun önünde diz çöküyor ¹³. Ebulgazi’nin Korkud’a dair anlattıklarının esası Reşiduddin’in tarih eserine istinad etmekte olup dolayısıyla kronolojik olarak 1300 yılları civarına rastlamaktadır ¹⁴.

Ebulgazi’nin eserinde keza Peçenekler (“Becene”)’e karşı yapılan savaşlarda ün salan Oğuz boyundan Salurlar’ın beyi Salur-Kazan (veya Kazan-Alp)’a dair bir sıra malûmat vardır. “Kitabi Korkud”

¹⁰ Bk. A. N. Kononov. Şecere-i Terakime. Hiva hanı Ebulgazi’nin eseri, İzd. AN SSSR. 1958.

¹¹ Aynı eser, s. 52, 53, 78;

¹² Aynı eser, s. 61;

¹³ Aynı eser, s. 57-60.

¹⁴ Buna muvazi olarak Bk. Orhan Şaik Gökyay. Gösterilen eser, s. XVIII-XXI.

daki “Salur-Kazan’ın çadırının yağmalattırılmasına dair hikâye” (II)’de Ebulgazi’nin iki defa anlattığı¹⁵ Sularlarla Peçenekler arasında cereyan eden savaşa dair birçok tafsilât vardır. “Şecere” de “Kitabi Korkud” dan farklı olmakla beraber Salur-Kazan’ın hatunundan (Altun-Gözeki adıyla) bahsedilmektedir. Fakat destanda olduğu gibi burada da o, cenkçi olarak ün kazanmış olup menkıbevî ismi “boylu Burla-hatun” şeklinde geçmektedir, ki bu da Türkmen halk tarihçisinin haberine uygundur: “Kazan-Alp’ın hatununun boyu uzundur”¹⁶. Korkud destanı külliyyatının hikâyelerinden birinin kahramanı olan Salur-Kazan’ın oğlu Uruz-bek, keza Ebulgazi’nin Salur beylerine ait şeceresinde Ötküzli-Urus¹⁷ olarak zikredilmiştir.

Nihayet, Oğuz destanında Bamsi-Beyrek adıyla bilinen (“Kamburı’nın oğlu Bamsi-Beyrek’e dair hikâye”, III) Alpamış’a dair Orta-Asya hikâyesi de “Şecere-i Terâkime” de aksettirilmiştir. “Oğuz halkını kâhimiyetleri altına alarak uzun yıllar beylik eden” yedi kız arasında Salur-Kazan’ın hatunu yanında Ebulgazi, Karmış-bay’ın kızı ve Mamış-bek (yani Alpamış = Alp-Mamış)’ın hatununu da zikretmektedir. Ebulgazi’nin anlattığına göre, “onun mezarı Sir nehri boyunda olup halk arasında tanınmıştır. Özbekler ona Barçının Kök-kesene (“Barçın’ın gök renkli evi”) adını vermişlerdir”. “Bu çini işlemlerle süslü şaheser bir gumbaz (kümbet)’dir”¹⁸.

Orta-Asya’da Türkmenler, Özbekler ve bilhassa Kazaklar arasında muhafaza edilen Korkud’a dair efsaneler bu folklör kaynaklarından bir kısmını teşkil etmektedirler. Bunlar arasında Korkud’a dair efsanelerin yayılmış olmasının sebebi, XI. yüzyıl ortalarında Sirderya boyundaki Oğuzlar’ın başka bir Türk eli olan Kıpçaklar tarafından sıkıştırılmaları ve neticede bunların büyük bir kısmının Kazaklar’a karışmış olmasıdır. Barthold, kendi el yazısıyla yazdığı “Kitab-i Korkud” un tercümesinin önsözünde şöyle yazmaktadır: “XIII. yüz yılda bile Moğollar’ın, Sirderya boylarında Türkmen veya Oğuzlar’-

¹⁵ Ebulgazi, s. 56 ve 73-74. Keza Bk. V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov. Özbek millî kahramanlık destanı (“Uzbekskiy narodny geroičeskiy epos”). M., 1947, s. 15.

¹⁶ Ebulgazi, s. 78.

¹⁷ Aynı yer, s. 70.

¹⁸ Aynı yer, s. 78. (“Türkologičeskiy sbornik” - Türkoloji mecmuasının 1951, No. 1, s. 93-102) inde neşrettiğim “Sledı oguzov v nizov’yah Sır-Dar’i (“Sirderya boylarında Oğuzlar’a dair izler”) adlı makalemde, Ebulgazi’nin bahsettiği arkeolog V. A. Kallaur’un 1900 yılında resmini çekip A. Yu. Yakubovskiy’nin de 1927’ de tetkik ettiği, Kök-kesene (veya kâşane) mezarının Sıgnak harabelerinin yakınında bulunduğunu tespit etmek imkânını elde etmiş olduğumu belirtmiştim.

in kalıntılarına rastlamış olmalarına rağmen, İslâm coğrafya eserlerinde Kırgız (yani Kazak) istepelerinden bahsedilirken eski "Oğuz istepeleri" ismi yerine yeni "Kıpçak istepeleri" tâbiri kullanılmıştır". Yine aynı müellif: "Kıpçaklar vasıtasıyla Kazaklar'ın Oğuzlar'dan Korkud kültürünü benimsediklerini" yazmaktadır.

Korkud'un efsanevî mezarı, bugüne kadar, Sirderya sahillerinde Cusalı'nın 20 kilometre aşağı (tren istasyonu Horhut'un aşağısında). IX-X. yüzyıllarda Oğuzlar'ın yurt tuttıkları sahada muhafaza edilmiştir. Müslüman azizi ("evliya") sı ve aynı zamanda ilk halk şairi ve onları ilk olarak kopuz çalmağa öğreten, hekim ve kâhin, ölümden kaçmağa teşebbüs eden v. s. şeylere muktedir halk şamanı ("baksı"), şamanların "piri" sıfatıyla hakkında rivayetler bulunan bir kimse olarak Korkud'un bu mezarı yerlilerin ziyaret merkezi olmuştur¹⁹.

Barthold'un ve Kazak etnografi Valihanov²⁰ un fikirlerine göre, şeklen islâmlaştırılmış olan bu rivayetler Oğuzlar'ın eski, müslümanlık öncesi (şamanî) inançlarını aksettirmektedir.

"Kitabi Korkud" un yayınlanmış metninde Oğuzlar'ın destanî başbuğu Bayındır-han'dır. V. V. Barthold²¹ ile V. İ. Gordlevskiy²²'in

¹⁹ V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 14-15. Bu husustaki çok sayıdaki haberlerden bilhassa aşağıdakilere bk.: Gr. Potanin. V yurte poslednego kirgizskogo tsareviça. "Russkoe bogatstvo" (Son Kırgız şehzadesinin yurdunda. "Rus serveti"), 1896, No. 8, s. 85-86; A. Divaev. Neskol'ko slov o mogile svyatogo Horhut-ata (Aziz Horhut-ata'nın mezarına dair bir kaç söz). ZVO RAO, t. X, 1897, s. 193-194; P. S. Spiridonov. Odin iz variantov legendy o Horhute (Korkut'a dair efsanelerden birinin variantı). "Protokoli zasedaniy i soobşçeniya çlenov Turkestanskogo krujka lyübiteley arheologii" (Türkistan arkeoloji sevenler derneğinin toplantı zaııtları), 1909, s. 18-19; İ. A. Çekaninskiy. Baksılık (Kazaklar'ın eski inançlarına dair izler). "Zapiski Semipalatinskogo otdela Obşçestva izuçeniya Kazahstana" (Kazakistan öğrenme derneğinin Semipalatinsk şubesinin notları), t. 1, vip. XVIII. Semipalatinsk, 1929, s. 77 ve devamı. Keza bk. Muhtar Auezov i Leonid Sobolev. Epos i folklor kazahskogo naroda. (Kazak halkının destan ve folklorü). "Literaturniy kritik" (Edebîyat münekkidi), 1939, No. 10-11, s. 228.

²⁰ Ç. Ç. Valihanov'un eserleri. SPb., 1904 ("Zapiski İmperatorskogo Rus kogo Geografiçeskogo obşçestva po etdeleniyu etnografii" = Rus imparatorluk Coğrafya derneği, etnografya bölümü notları, t. XXIX), s. 28.

²¹ V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 5; aynı müellifin: Oçerk istorii Turkmenskogo naroda. Sb. "Turkmeniya" (Türkmenistan halkının tarihçesi. "Türkmenistan" mecmuası), t. I, L., İzd. AN SSSR, 1929, s. 34.

²² VI. Gordlevskiy. Gosudarstvo Sel'djukidov Maloy Azii (Anadolu Selçuklu devleti) M.-L., İzd. AN SSSR, 1941, s. 50.

işaret ettiklerine göre, böyle bir destanî isimle han, ancak, Yakın-Doğu’da Oğuz elini, hâkim zümre olarak Bayındır boyundan gelen Türkmen hânedanı Ak-koyunlular’ın idare ettiği bir devirde (XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar) Oğuzlar’ın efsanevî başbuğu olabilirdi. Rossi’nin kaydettiğine göre, bu elin destanî başbuğu ismini alan hânedan sultanları Salâtin-i Bayındırıyye²³ resmî ünvanını taşımaktaydılar. Bayındır-han’ın eski destanî an’aneyle dayanan bir desteği yoktur. Onunla ilgili destanda işlenmiş bir mevzu olmadığı gibi (boy isminden maada) özel bir ismi de yoktur. “Kitabi Korkud” da o tamamen passif bir hükümdar olarak gösterilmiştir. Oğuz bahadurlarının başbuğu sıfatiyle o, “Korkud destanları”nda onun damadı ve beylerbeyi durumunda bulunan, Salur boyuna mensup ve daha önce yaşamış olan Kazan-Alp’in yerine geçmiştir.

Öyle görülüyor ki “Bahadır Domrul” (V) ve “Kanlı-koca oğlu Kan-Turali” ye dair (VI) destanî hikâyeler daha sonraki, Yakın - Doğu devrine aittir. Bu iki hikâye “Kitabi Korkud” da birbirini takip etmekte olup, bunlar artık dış görünüşleri bakımından destan külliyyatına dahildirler, çünkü bunların kahramanlarından diğer hikâyelerde bahsedilmediği gibi bunlarda diğer destanlarda mevcut Bayındır-Han, Salur-Kazan ve diğer destan kahramanlarından bahsedilmektedir. Yalnız bu hikâyelerin de sonunda şiiri besteleyen sıfatiyle Dede Korkud’un mutad son sözleri mevcuttur.

“Kan-Turali’ye dair hikâye” (VI)’de genç Oğuz beyinin Trabzon tekfuru (hâkimi)’nin kızına talip olması anlatılmaktadır. Bizans’ın Anadolu’daki hâkimiyetinin kalıntısı olan Komnenler’in Trabzon İmparatorluğu 1464 yılında Türkler tarafından tamamen fethedilmiştir. O zamana kadar, yani XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortasına kadar, tarihî kaynaklarda defalarca Ak-koyunlu hanedanına mensup beylerin, Trabzon prensesleriyle vukubulan evlenmelerinden bahsedilmektedir.²⁴ Mihail Paneret’in Bizans kroniğine istinaden Rossi, Türkmen emiri Turali-bek Bozdoğan (veya Türkali Bey) in 1348 yılındaki Trabzon akını ile oğlu Kutlu-bek’in 1351 yılında III. Aleksey Komnen²⁵’in kızkardeşi olan Trabzon prensesi Mariya ile evlendiğini yazmaktadır. Böylece her nekad bu hikâyedeki kahra-

²³ Ettore Rossi. Gösterilen eser, s. 31.

²⁴ V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 5.

²⁵ Ettore Rossi, Gösterilen eser, s. 33.

mana atfedilen, meselâ kahramanın bir yiğit sıfatıyla bir kıza talip olması (ejderlerle, yani azgın arslan, siyah boğa ve deve ile savaşı, nişanlanacağı yiğit kızla teke tek güreşmesi) tarzındaki eski destan motifleri “Kan-Turali hikâyesi” nde mevcut ise de böylece kahramanın adı ve devrin umumî tarihî durumu bizi, bu destanın XIV. yüzyıl ortalarında tertiplenmiş olduğu kanaatine sevketmektedir.

“Yiğit Domrul’a dair hikâye” ile (V) kahramanın Ezrail ile savaşması mevzuu ortaya çıkmaktadır. Bu mevzu, “Digenis Akrit’e dair Bizans efsanevî hikâyelerinden iyice bilinmektedir, ki buradan Rus dinî şiirine “Anik-voin” (“Er-Anik”) (Grekçe’deki Aniketos, yani Digenis’in lâkabı olan “yenilmez” kelimesinden gelmektedir.²⁶ Digenis’e ait grekçe şiirlerdeki mevzuun çok defa “Kitabı Korkud” dakine benzeyen bir devamı vardır: Hikâye kahramanlarından genç kız, ihtiyar anne ve babanın kendi hayatlarını feda etmeyi reddettiklerinden sonra, Ezrail tarafından yenilmiş olan dostu genç yiğitin yerine onu kurtarmak için kendi hayatını feda etmeye hazır olduğunu bildirince, merhametsiz ihtiyarların aleyhine olarak, her iki genç aşık, ölüm meleği tarafından uzun ömürlülükle mükâfatlandırılıyorlar.²⁷ X. yüzyılda ortaya çıkan Digenis’e ait menkıbeler Anadolu ve Güney Kafkasya’nın ayrı, ayrı dil konuşan halkı arasında çok yaygın bir halde bulunduğu delil olarak, aynı mevzuun kısmen Ermeni folklorüne (Kaguan-Arslan ve nişanlısı Margrit)²⁸ aksetmiş olduğu gösterilebilir. Digenis’in Türk millî destanı “Seyyid-Battal”²⁹ ile olan müşahebetine de müteaddid defalar işaret edilmiştir. “Kan-Turali’ye

²⁶ Bk. İ. Jdanov. Eserleri t. I. SPb., 1904, s. 554, devamı, 571, devamı.

²⁷ Bk. A. Lesky. Alkestis, der Mythos und das Drama. “Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften”. Wien, Bd. 203, 2. Abhandlung 1925, s. 26-29. P. Falev, “Domrul” ile “Digenis” arasında biraz benzerlik olduğuna dair fikir ileri sürmüştür. Bk. Vvedenie v izučenie tyurkskih literatur i nareçiy (Türk edebiyatı ve lehçelerinin öğrenimine giriş). Taşkent, 1922, s. 26.

²⁸ Bagrat Chalatianz. Armenische Heiligenlegenden. “Zeitschrift des Vereins für Volkskunde”, 19. Jahrg., Hft. 4, 1909, s. 368-369.

²⁹ Bk. H. Gregoire. L’épopée byzantine et ses rapports avec l’épopée turque et l’épopée romane. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques Académie royale de Belgique”. Bruxelles, 51 série, t. XVII. 1932, No. 12, p. 473-477. Mukayese için Bk. “Die Fahrten des Sajjid Bathâl. Ein alttürkischer Volks- und Sittenroman... übersetzt von Dr. Hermann Ethe”, B. I. Leipzig, 1871, s. 174., devamı.

dair hikâye” nin de ilgili bulunduğu Trabzon, Digenis menkıbesinin yayılma merkeziydi.³⁰ Kahramanın babasının, açıkça, müslüman asıllı bir isim olmayan Duka-hoca adını taşıması bilhassa bu hususta ikna edicidir: Digenis ana tarafından Bizanslı asıl Duka ailesine mensuptur. “Domrul” un, Anadolu ile ilgili olan bu münasebetleri, onun, Oğuz destanlarına, Yakın-Doğu tarih devresinde dahil olduğunu söylemek için bir delil teşkil etmektedir.

Babanın, savaş arkadaşlarının şirret sözlerine uyararak bir genç yiğit olan öz oğlunu nasıl öldürdüğünü anlatan “Derse-han’ın oğlu Bogaç-Can’ın hikâyesi” (I)’nin kahramanlarına diğer Korkud destanlarında rastlanılmamaktadır. Külliyyatın destanî çerçevesi (Bayındır-han’ın piri)’nin mevcudiyetine rağmen bu mevzuun da destanlara daha sonraları dahil edilmiş olması mümkündür.

Oğuz destanlarının baş kahramanı Salur-Kazan’a üç hikâye tahsis edilmiştir. Bunlar:

1 — Menşei bakımından tarihî olan “Salur-Kazan’ın çadırının yağmalanması” (II);

2 — Konusu bakımından ona yakın olan “Kazan-bek’in oğlu Uruz-bek’in esir edilmesine dair hikâye” ve

3 — Hâkim rolün genç yiğite ait olduğu “Salur-Kazan’ın esir edilmesi ve oğlu Uruz-bek’in onu nasıl kurtardığına dair hikâye” dir.

Uruz’un ilk cenge çıkmasına dair menkıbe konu bakımından buna benzer birçok hikâyenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ünlü babanın oğlu olarak ilk savaşa çıkan genç cengâver Oğuz destanının en sevimli şahsiyetlerinden biri oluyor. Esarete veya felâkete düşen baba veya yaşça büyük olan bir akrabanın yardımına koşmak ekseriya bu gibi savaş seferlerinin gayelerini teşkil etmektedir. Böylece, genç İkenk babası Kazılık-koca’yı, genç Sekrer ağabeyisi Ekrek’i esaretten kurtarıyorlar (X); genç Amran, ordasını gâvurların sardığı ağır yaralı olan babası Bekil’i onların elinden kurtarıyor (IX). Yukarıdaki iki hikâyenin birçok motif ve vak’aları konu bakımından birbirine yakın olduğu gibi aynı zamanda her ikisi de Uruz-bek’e dair hikâyeye uymaktadırlar (XI). Bu Oğuz kahramanlarının isimleri, Bekil ve Amran’ınki müstesna, diğer Korkut destanlarında da zikredilmektedir; bunun için bunların yeni şahıslar olmaları mümkündür. Sonuncu

³⁰ Digenis menkıbelerinde Trabzon’un ehemmiyeti için Bk. Bernhard Schmidt. Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder. Leipzig, 1877, s. 36-38. Mukayese için Bk. A. Lesky, gösterilen eser, s. 28.

isim belki de Kafkasya asıllıdır: “Kafkasya Prometey’i” Amiran veya Amran, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya halkının destan ve folkloründe tanınmıştır.

Oğuzlarda, daha IX.-X. yüzyıllarda Sirderya boylarına gelmelerinden önce, mevcut en eski hikâyelerden birini, muhtemelen, “Bisat’ın Depe-Göz’ü nasıl öldürdüğüne dair hikâye” teşkil etmektedir (VIII). Bu eski hikâyenin Dits tarafından bulunan varyantı (değişik şekli) Doğuda olduğu gibi Batıda da insan yiyen tek gözlü dev (depe-göz-harfiyyen: gözü tepesinde bulunan—rusçası “temeg-lazy”)’in kör edilmesi şeklinde yaygındır³¹. Bu konu “Odyssey” (Uliks)’in siklop (dev) Polifen’in kör edilmesine dair hikâyesinden bilinmekte olup muhtelif şekillerde Kafkasya’da, “Binbir gece” adlı Arap masallarında ve keza Yakın-Doğu, Orta-Asya ve Güney Sibirya’daki Türkler arasında, yani bugünkü Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Altay Türk lehçelerinde kaydedilmiş (15 ayrı nüshadan fazla) şekilleri mevcuttur.

Orta-Asya ve Yakın-Doğu’daki Alpamış menkıbesi (yani kahramanın yiğitçe dünür olması, esir edilmesi ve rakibi=yalancı adla yerini alan ile karısının evleneceği gün esaretten dönmesi)³²’nin Oğuzca tercümesi olan “Kam-burı’nın oğlu Bamsi Beyrek’e dair hikâye”-nin aslını bu eski bahadırılık destanı teşkil etmektedir. Bu konunun Altay asıllı olduğu, 1939 da neşredilen N. Ulagaşev adlı hikâyecinin anlattığı variantundan, menşe bakımından çok eski bir Altay kahramanlık destanı olan “Alıp-Manaş” ile müşahebetinden görülmektedir. IX-X. yüzyıllarda Salur-Kazan ve diğer Oğuz kahramanlık menkıbelerine dahil edilen bu konu, şimdi ihtimal, mevzuu bakımından tarihî olan ve dış Oğuzlar’la birlikte Salur-Kazan’a ve iç Oğuzlar’a karşı çıkarılan isyanın destan kahramanı olarak bilinen

³¹ Bk. Oskar Hackman. Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung. Helsingfors, 1904. M. N. Komarov. Ekskursü v skazoçnyy mir. Etyudy v oblasti mifov i narodnih predaniy (Masal âlemine seyahatler. Mitoloji ve halk efsaneleri sahasında tetkikler). 1886; Vs. Miller. Kavkazskie skazaniya o tsiklopah. “Etnograficeskoe obozrenie” (Sikloplara-devlere dair Kafkasya efsaneleri. “Etnografya tetkikleri”) k. IV, No. 1, 1890, s. 25-43.

³² Bk. V. M. Jirmunskiy. Epiçeskoe skazanie ob Alpamişe i “Odiseya “Gomera. İzvestiya AN SSSR. Otd. literaturı i yazıka”(Alpamış ile Homeros’un “Odiseya” sına dair efsane. SSCB İlimler Akademisi Haberleri, Edebiyat ve dil bölümü), t. XVI, 1957, v. 2, s. 97-113.

Oğuz bahadırı Beyrek’e maledilmiştir (XII). “Bamsi-Beyrek” destanına konu bakımından uygun olan Beyrek’e dair hikâyeler bugüne kadar Anadolu’da söylenmekte olup muhtelif variantlar halinde 1930 yıllarında neşredilmişlerdir³³.

— 3 —

“Kitabi Korkud” Oğuzlar’ın mevcut menkıbelerinin hepsini kat’iyyen ihtiva etmemektedir. Hizmetkârların (çoban, uşak v. s.) figürleri hariç, destanda adı geçen kahramanların (yiğitler ve onların babaları) adedi kırktan fazla olmasına rağmen bunlardan ancak on’u bize kadar gelen destanların kahramanları rolündedirler. “Kitabi Korkud” destanlarının konularında müstakil bir rol oynamayan bahadırların, geçen vak’alarda hatırlatılmaları ile iktifa edilmeyip çok defa şu veya bu şürde onların, ozanın ve dinleyicilerinin iyice bildikleri aşikâr olan, mühim yararlıkları da birlikte kısaca zikredilmektedir. Ekseriya ozan, bu gibi karakteristikleri, az veya çok, devamlı bir menkıbevî katalog şeklinde; meselâ: düşman ile vukubulan kat’i savaşılarla iştirak etmekte olan beylerin isimlerini okurken (beylerin savaş meydanına gelişleri II, IV, Bayburt surları önünde savaş III) veya sefere çıkarlarken (VII) veya düşman cengâverleriyle sıra ile teke tek dövüşe çıkarlarken (XI) ve keza toy (ziyafet) sahnelerinde (II), yiğit müsabakalarında (III), ava çıkmaları gibi ve buna benzer sahnelerde vermektedir. Bir nev’i devamlı süs sıfatı gibi bahadırın ismine eklenen, bu karakteristiklerin, tamamen eski ve an’anevî ifade şekilleri vardır. Bunlar, Oğuz destan külliyyatında “Kitabi Korkud”a dahil edilmemiş çok sayıda menkıbenin varlığını göstermemizi sağlamaktadır.

“Kitabi Korkud” daki esas kahraman gurubunu teşkil edenler ve bilhassa onlar arasında daha çok ün kazananlar hakkında bize kadar gelmeyen menkıbelerin olması icabetmektedir.

Böylece, Kazan-bek, kendisini esir eden Tumanan kalesi tekfuruna “Kitabi Korkud” da ayrı şürler halinde bulunmayan yararlıklarıyla övünerek bunlardan şöyle bahsetmektedir: “Yedi başlı ejdere karşı yürüdüm; dehşeti karşısında sol gözüm yaşarmağa başladı;

³³ Bk. Orhan Şaik Gökyay. Gösterilen eser, s. LXIV-LXXI; Walter Ruben. Gösterilen eser, s. 206-227.

“gözüm” dedim, “işe yaramaz göz, sana ne oldu, bir yilandan mı korktun?” Ve daha sonra şöyle devam eder: “Umman denizinin yıkadığı çetin bir tepenin üzerinde, insanın erişemeyeceği yerde gâvurların şehri bulunuyordu; bunlar sağa, sola asker gönderiyor ve herkesi yeniyorlardı; onların yüzücüleri deniz dibinin her tarafını geziyorlardı” (inci arayanlar kastedilmektedir); “Bunlardan tecrübeli olan Tanrı'nın bizzat onların hâkimiyetinde olduğunu zannederek suyun dibinde birbirlerine bağırırlardı; onların ahlâksızları doğruyu reddedip kötüyü okuyorlardı; onların kız ve nişanlıları altın aşıklerle oynuyorlardı; onların beyleri yabanî ot kadar çoktu. Oğuzlar altı defa sefer ettikleri halde bu kaleyi zaptedemediler; altıncı defasında ben, Kazan, adamlarımla gittim, altı gün mühlet bile vermeden kaleyi fethettim, kiliselerini yıkıp yerine camiler yaptırđım...”

Bu hikâyedeki malûmatın fazlalığı, ozanlarca bilinen fakat bize kadar gelmeyen, Kazan-bek'e ait iki destanın varlığını tahmin ettirmektedir. Bunlardan biri yedi başlı ejderle yapılan savaşa ve diğeri de Umman denizi sahilindeki kalenin zaptına dairdir.

Orta-Asya kaynakları Salur-Kazan'ın ejderle yaptığı savaşa dair destanların mevcudiyetini teyid etmektedirler. 1896 yılında A. Tumanskiy şöyle yazmıştır: (İhtimal Salur boyuna ait-V. J.) Türkmenlerden Salur-Kazan adıyla tanınan ve güya, ilk ataları olarak saydıkları, Hazer denizinin güneyinde oturan biri bizlerce malûmdur.” Salur Kazan “Gökten inip insanları yutan korkunç yılanın başını kesmiştir”³⁴. Bu destanın eskiliği Ebulgazi tarafından da teyid edilmektedir. Korkud'a attettiği Salur-Kazan'ın Peçenekleri yenmesi şerefine tertiplenen methiyede (“tartım”) şu mısralar vardır :

“Mavi gökten inip geldi canlı yılan,
İnsanı yutardı gördüğü zaman.
Salur-Kazan başın kesti vermedi aman,
Alplar, Begler, gören var mı Kazan gibi?”³⁵.

“Kır atın binicisi” Beyrek (VI, IX), ekseriya kendinden bahsedilirken “Bamsi-Beyrek'e dair hikâye” de onun ismine tertiplenen

³⁴ A. Tumanskiy. Po povodu “Kitabi Korkud” (Kitabi Korkud münasebeyle). ZVO RAO, t. IX, 1896, s. 269-271.

³⁵ Ebulgazi, s. 71. A. Tumanskiy neşrinde şiirin büyük bir kısmı tercüme edilmemiştir. Mukayese için Bk. A. N. Samoyloviç. Oçerki po istorii turkmenskoy literaturı. Sb. “Turkmeniya” (Türkmen edebiyat tarihçesi. “Türkmeniya” Mecmuası), t. 1, 1929, s. 150-151. “Dokladı AN SSSR”, 1927, s. 41-42.

esas konu ile ilgili olarak tasvir edilmektedir. Savaş meydanına Oğuz yiğitlerinin gelişi tasvir edilen savaş sahnelerinde (II, IV), kendisinden şöyle bahsedilmektedir: “Bayburt’u şerefle terkeden, renkli düğün çadırını hazır bulan, yedi kızın ümidi, kalan Oğuzlar’ın münadisi, Kazan-bek’in yardımcısı Beyrek, kır at üzerinde geldi”. Gâvur beyinde Beyrek’in yedi yıl müddetle esir bulunduğu Bayburt kalesi ile “düğün çadırı” sahtekâr Yartaçuk ile karısının düğünü yapılacak günde onun esaretten dönmüş olduğu hâdisesiyle ilgili olarak zikredilmiştir. Bu husus, “Salur-Kazan’ın esir edilmesine dair hikâye”de (IX) kahramanın bizzat söylediği kendi sözlerinden daha açık olarak anlaşılmaktadır: “Benim adım, hatununu başkalarının almak istedikleri bir sırada Para-Sara’nın kalesi Baybut’tan şerefle uçarak gelip onları durduran ve hatununu alan Bay-Buri-han oğlu Bamsi-Beyrek’tir.” “yedi kızın ümidi” (II) kelimelerinin mânası açık değildir. Barthold, bunların, kendisinin esaretten dönmesini bekleyen Beyrek’in kız kardeşleri (mukayese için III. destan, s. 38’e bk.) olduğunu yazmaktadır. “Kazan-bek’in yardımcısı” sıfatıyla Beyrek bilhassa “Dış Oğuzlar’ın isyanı” nda tasvir edilmektedir. Âsilerin elebaşısı Aruz onun hakkında: “O, damadımızdır, fakat aynı zamanda Kazan’ın yardımcısıdır” demektedir. “Oğuzlar’ın münadisi” olarak Beyrek “Kitabi Korkud”un hiçbir yerinde rol almamıştır, fakat Oğuz beylerinin “yardımcısı” olarak bu ünvanın ona ait olması muhtemeldir. “Kan-Turali’ye dair hikâye” de (VI) şiirin kahramanı ile birlikte (diğer Oğuz destan kahramanlarından bahsedilen hikâyedeki tek yer) yüzünde peçe taşıyan dört genç Oğuz bahadırına dahil olmak üzere, Beyrek’in ismi de zikredilmektedir. “Kan-Turali mükemmelliği ve güzelliği ile tanınan bir yiğit idi; Oğuzlar içinde dört yiğit peçe taşırdı: biri Kan-Turali, diğerleri Kara-Çükür, oğlu Kırk-Kopuk ve kır atın binicisi Beyrek”. Yalnız yukarıda zikredilen yerde bahsi geçen bu âdetin mânası açık değildir: metinden tahmin edilebileceğine nazaran, yiğidin güzelliğini örten peçenin nazarla ilgisi vardır. “Kitabi Korkud”un başka hiçbir yerinde Kara-Çükür ve Kırk-Kopuk’un ismine rastlanılmamakla beraber, anlaşılan, bunlar ozan ve dinleyicilerin bildiği kimselerdir.

“Yekenk’e dair hikâye”de (VII) Kazılık-koca’nın oğlu Yekenk Bey, Bayındır-han’ın veziri olarak tasvir edilmiştir. Aynı destana göre, “Salur-Kazan’ın çadırının yağmalanması hikâyesi” nde (II) Oğuzlar arasında İslâm dininin vaızı olarak tanıtılan dış Oğuz beyi Emen

Yekenk'in hocasıydı. Uruz-bek, (Salur-Kazan'ın yeğeni) Kara-Güne'nin oğlu Kara-Budag ve dış Oğuz beyi ihtiyar Aruz'un torunu bahadır Dundaz ile birlikte Yekenk genç Oğuz yiğitleri grubuna mensuptur. Bayındır-han'ın ziyafetinde o, hanın sol tarafında, Uruz, sağ tarafında, Kara-Budag ise hanın karşısında oturuyor (III), Bamsi-Beyrek'in evindeki düğün ziyafetleri esnasında o, aynı yiğitlerle bahadır yayından ok atma müsabakasına iştirak ediyor ve adı geçen Bamsi-Beyrek'in Bayburt seferine katılıyor (III). Beyrek'e dair destanın yazarı ona "beyler başı" şeref adıyla hitabediyor.

Salur-Kazan'ın Gâvur kiralı Şükli ile yaptığı savaşa iştirak eden Oğuz beylerinin listesindeki (II, IV) ismine eklenen sıfatlarda, "Kitabi Korkud"da bulunmayan Yekenk hakkındaki menkıbelere ait malûmat zikredilmiştir: "Kartalın çaylağı mahvetmesine benzeyen bir kahramanlıkla, dehşet saçan kuşağı, kulağında altın küpesi; onunla birlikte savaşan diğer Oğuz beyleri birbiri ardından düşüyorlardı" (II); IV. variantteki: "birbiri ardından atlarından düşen diğer Oğuz beyleri" cümlesiyle mukayese ediniz.

"Kitabi Korkud"daki müstakil mevzularda birinci rolde bulunmayıp destanlarda dolayısıyla adları geçen çok sayıdaki diğer Oğuz beylerinden bilhassa sık sık Salur-Kazan'ın kardeşi, "kara dağdaki kulübesi siyah boğa derisi ile örtülü olup, hiddetlenince siyah taşı balçığa çeviren" (ihtimal, kılıcıyla taşı, balçığı keser gibi parçalamış), "bıyıklarını arkasındaki yedi yere bağlayan", "erleri mahveden" Kara-Güne'nin adı geçmektedir (II). "Kara dağ" - "kara boğa" - "kara taş" tâbirleri kahramanın taşıdığı Kara-Güne ismine bağlı olup kendisini tasvir etmektedir; uzun bıyıklar, Oğuz kahramanlarının an'anevî yiğitlik alâmetidir (Köroğlu destanının Azerbaycanca tercümesinde, kahramanın bıyıkları "bükük olup kulaklarının arkasına tutturulmuştur")³⁶.

Kara-Güne'nin "yağız Arap atı" vardır. O, Salur Kazan ile birlikte ava gidiyor, ağabeyisinin görmüş olduğu kötü rüyayı tâbir etmesine yardım ediyor, "Salur-Kazan'ın evinin mahvedilmesi"ndeki gâvurlarla yapılan kat'î savaşlara iştirak ediyor (II) ve "Uruz'un esir edilmesi" nde (IV), Uruz-bek ile birlikte Kazan-bek'i kurtarmağa giden birliğin komutanlığını yapıyor (XI), ağabeyisi ile beraber dev Depe-Gözü yenemiyorlar (VIII). Kendisine hücum eden gâvurları

³⁶ Bk. V. M. Jirmunskiy ve H. T. Zarifov. Gösterilen eser, s. 177.

Amran onun adıyla tehdid ediyor (IX). Kazan-bek'in öldürülen Beyrek'in cesedi önünde ağladığı çadırına ilk önce o giriyor ve ona dış Oğuzlar'dan intikam almak vazifesini hatırlatıyor (XII).

Tarihî esasa dayananlar dahil, Salur-Kazan'a ait bütün şiirlerde (II, XII), ağabeyisinin birinci yardımcısı olarak mühim rol oynayan Kara-Güne'nin bu yeri, Oğuz destanlarının daha Orta-Asya'daki tertiplenme devrinde aldığını düşünebiliriz.

Kara-Güne'nin oğlu Kara-Budag (veya Kara-Budak) savaşa “şalvarlı, kırmızı mahmuzlu ve atının eğrinde püsküller olduğu halde” diyor (II). Ozanlar onun hakkında menkıbevî olduğu kadar romantik mahiyette hikâyeler biliyorlardı; kendisine şu sıfatları atfediyorlardı: “Hamid ve Mardin kalelerini yokeden, demir yayla teçhiz edilmiş bulunan Kıpçak kiralına kan kusturan, Kazan'ın kızına erkekçe sahip olan” (II). Her ne kadar “Mardin kalesi” bizi Anadolu ve Suriye hudutlarına ve dolayısıyla Yakın - Doğu'ya atfedilen destanlar çevresine götürüyorsa da, “demir yayla teçhiz edilmiş bulunan Kıpçak kiralı” ile Kara-Budag'ın teke tek cengetmesi bizi, daha XI. yüzyılda Oğuzlar'ın Orta-Asya'daki yurtlarında Kıpçaklarla yaptıkları tarihî mücadeleler zamanına sevk etmektedir (yukarıya bk.). Buna göre, ihtimal, bu kahramanın menkıbevî biyografisinin gelişmesi mütevali iki safha arz etmektedir. Kara-Budag'ın, amcası Kazanbeg'in kızına yiğitçe talip olması veya onu zorla kaçırmaması keyfiyeti de destanın eski bir vasıf taşıdığını göstermektedir. Her ne kadar Orta-Asya yazı ve folklor an'anesinde bu destan hiçbir iz bırakmamışsa da, bunun Oğuz tarihinin İslâm öncesi devrinde tertiplenmiş olduğu düşünülebilir.

Uruz, Yekenk ve yiğit Dundaz gibi Kara-Budag da Oğuz yiğitlerinin genç nesli, genç bahadırılar grubuna, mensuptur. Uruz ve Yekenk ile birlikte o da Bayındır-han'ın ziyafetinde Oğuz hâkiminin etrafında “oturuyor” (IV). Aynı kahramanlarla o, Beyrek'in tertiplemediği ziyafette ok atma müsabakasına iştirak ediyor (III). O, gâvurlara esir düşen babasını kurtarmadığı için genç (ihtimal boydaşı olan) Yekenk'i suçlandırıyor. (VII). “Salur-Kazan'ın otağını yağma” ve “Uruz'u esir” eden kiral Şüklî'nin gâvurları ile cereyan eden büyük savaflara iştirak ediyor; “genç-yiğitler” in başında sol kanada geçip bozdoğan (demir topuz-silâh)'ı (II) veya kılıcı ile (IV) kâfirler kiralı Bogaçık'i öldürüyor. Bayburt'un fethine iştirak edip Kara-Arslan'ı atından yere düşürüyor (III).

Dış Oğuz beyi Aruz'un torunu ve Kıyan-Selçuk'un oğlu "yiğit Dundaz" (deli Dundaz) onun boydaşı ve savaş arkadaşıdır. "Deli"- "yiğit" ("çılgın") lâkabı Oğuz destanlarındaki kahramanlardan bir kaçına verilmiştir: "yiğit Domrul" ("deli Domrul"), "yiğit Budag" ("deli Budag") v. s. Bilâhare bu lâkab, Oğuz destan an'anesinde tutunmuş ve daha sonra Azerbaycan Koroğlu destanındaki "deliler", daha doğrusu, yiğitler için de bu tâbir kullanılmıştır. (Deli-Hasan, Deli-Mehter v. s.). XVI-XVII. yüzyıllarda Celâlî isyanının elebaşlarından birine, yani Deli-Hasan'a verilmesiyle tarihte, bu lâkabın bir an'ane halinde kullanıldığı ispat edilmiştir.³⁷ Bu şeref lâkabının, Oğuzlar'a komşu diğer göçebe kavimlerde de kullanıldığını görüyoruz. Kuzey Kafkasya Nogaylarında, meselâ, "Deli Urak" ("yiğit Urak") - Nogay destanlarından birinin kahramanıdır.³⁸

Yukarıda bahsi geçen Şükli'nin gâvurlarına karşı yapılan iki savaşta dış Oğuzlar'ın başında yiğit Dundaz daima sağ kanatta, boydaşı, genç Kara-Budag ise sol kanatta çarpışmaktadırlar. Onların bu savaşlardaki yararlıkları birbirine muvazi olarak inkişaf etmektedir: Dundaz kılıcı ile kâfirlerin kiralı Kara-Tüken'i öldürüyor (II, IX), Kara-Budag da Bayburt surları önünde Kara-tekfur'u atından yere yıkıp öldürüyor (III).

Bahadırler listesinde kısaca zikredilen yiğit Dundaz'a dair yararlıklardan da hakkındaki menkıbelerin mevcudiyetini keşfetmek mümkündür: "Derbent boğazındaki demir kapıları harabedip fetheden, altmış tümen (İran altını) değerindeki alaca mızrağının üzerinde eri bağırta" (II); bunlardan maada: "bir müsabakada Kazan gibi bahadırı üç defa atından indiren" (IV); mukayese için keza: "(düşmana) kim olduğunu sormayan" (VII). Yiğit Dundaz'ın "Derbent boğazındaki demir kapılar ile" olan ilgisi, hiç olmazsa, menkıbelerde zikredilen yararlıklarının bazı safhalarının Oğuzlar'ın daha sonraki, Yakın-Doğu tarihî hayatına ait olduğunu göstermeğe yaramaktadır. Bununla ilgili olarak Dundaz'a "Demir kapı (yani Derbent) beyi" denmektedir (VII).

Bahadır Dundaz menşe itibariyle Aruz'un torunu olup dış Oğuz boyunun beyidir. Fakat Aruz'un diğer oğlu Bisat'ın aksine olarak,

³⁷ Mukayese için Bk. Tveritinova. Vosstanie Kara Yazıcı-Deli Hasana v Turtsii (Türkiye'de Kara Yazıcı-Deli Hasan'ın isyanı). M.-L., İzd. AN SSSR, 1946.

³⁸ Bk. N. Semenov. Tuzemtsi severo-vostoçnogo Kavkaza (Kuzey-Doğu Kafkasya yerlileri). SPb., 1895, s. 410-411.

Kıyan-Selçuk ve oğlunun Aruz-koca'nın önderliği altında yapılan dış Oğuz isyanına iştirak ettiklerine dair bir kayıt yoktur (XII). Destandaki isyanın tarihî karakterini nazarı itibare alarak, her iki kahramanın daha sonra zuhur ettiği kanaatine varabiliriz. Bu hususta delil olarak Dundaz'ın yukarıda zikredilen Derbent ile olan ilgisinden maada, ihtimal, Selçuklu hanedanı (XI-XIII y. y.) ile alâkalı olan Kıyan-Selçuk ismi de gösterilebilir. Kıyan-Selçuk'a destanda müstakil bir konu rolü verilmeyip ancak kendisinden Dundaz'ın babası ve Aruz'un oğlu olarak bahsedilmektedir; yalnız “Depe-Göz'e dair hikâye” de, Bisat'ın kardeş intikamı alan bir bahadır olarak destanî yararlığını göstermek için, Kıyan-Selçuk'un tek gözlü devin kurbanlarından biri olarak adı geçmektedir.

Oğuz kabile büyükleri arasında bizzat Korkut'tan başka dış Oğuz beyleri Aruz ve Emen de bulunuyordu. Dış oğuzların boy beyi ve Kazan-beg'e karşı çıkan isyanın elebaşısı (XII) “aksakallı” ihtiyar Aruz-koca (VII) destanda mühim rol oynamaktadır. O, hileyle Kazan-beg'in “yardımcısı” olduğu için Beyrek'i öldürüyor, fakat kendisi de Kazan tarafından öldürülüyor. Aruz'un tarihî bir şahıs olması mümkündür, hiç değilse kendisi en eski destan an'anesindeki devkahramanlara has bir dış görünüştedir: “at gibi geniş ağızlı, kolları ve gövdesi uzun... baldırları ince; kendini, 60 keçi derisinden yapılmış bir kürk bile tamamen örtemez, 6 keçi derisinden mamûl bir şapka onun kulaklarını bile örtemez” (II). Buna benzer mubalağalı tasvirler Orta-Asya Türkleri'nin kahramanlık destanlarındaki en eski ifade tarzına mahsustur. Bunlara Özbeklerin “Alpamış” ında ve Kırgızların “Manas” ında daha ziyade düşman kahramanlarının, korkunç devlerin tasvirlerinde rastlanılmaktadır, ki bunlardan biri hakkında 50 kişiyi kuşatabilen bir kuşakla kuşanmış; diğeri için taşıdığı kavuşlar (deri ayakkabıları) 90 büyük öküz derisinden yapılmıştır; üçüncüsü hakkında: taşıdığı kalpak “60 çift arşin alaçtan (çizgili pamuklu bez)” imal edilmiştir denilmekte ve diğer kahramanlar da buna benzer bir tarzda tasvir edilmektedirler³⁹.

Destana göre Aruz, Salur Kazan'ın dayısı (II, IV) ve kendisinin kurnazlıkla öldürdüğü Beyrek'in kayınpederidir. Aruz, diğer Oğuz beyleriyle birlikte gâvurlarla Salur-Kazan ve Uruz için çarpışıyor (IV, V). Küçüklüğünde evinde yetiştirdiği ve büyüyünce insan yuva-

³⁹ Bk. V. M. Jirmunskiy ve H. T. Zarifov. Gösterilen eser, s. 107.

sından kovmak mecburiyetinde kaldığı Depe-Göz hakkındaki hikâyede Bisat'ın babası sıfatıyla mühim rol oynamaktadır. Diğer Oğuz kahramanları gibi o da tek gözlü dev'e karşı yaptığı savaşta mağlub oluyor, büyük oğlu Kıyan-Selçuk ise devin kurbanı oluyor (VIII).

Dış Oğuzların ihtiyar beylerine Begdür kabilesinden Emen de dahildir. Destanda o, Oğuzlar arasında İslâm dininin müridi olarak tasvir edilmektedir: "Yurdunu terkederek, Peygamber'in yüzünü görmüş ve Oğuzlar arasında onun müridi olmuştur" (II). İslâm rivayetleri mutad olarak, putperest milletlerin bir mucize olarak, bu hâdiseyi Muhammed zamanından ayıran birkaç yüzyıl yaşamış olan (ihtimal Emen gibi) bir ihtiyarın vaizleri sayesinde İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmektedir. Karakanlı Bugrahan'a dair rivayetlerde (X. yüzyıl) hoca Abu-n-Nasr Samanî'nin, Manas destanında ihtiyar Ay-koca v.s. kimselere de bu gibi müridlik vasıfları atfedilmiştir⁴⁰. Her ne kadar "Kitabi Korkud"da Oğuzlar, koyu müslüman olarak tasvir edilmişlerse de, bu dinî görüşler, Barthold'un tahminine göre, Oğuz destanlarının daha eski, İslâm öncesi esasını gizlemektedirler. Bunun için Dede Korkud, kabile büyüğü, bilgiç şaman ve ozan olarak "Kitabi Korkud"ta, İslâm müridi ve "vaizi" Emen'e nispetle çok daha mühim rol oynamaktadır⁴¹. Aynı zamanda Emen'in tasvirinde daha ziyade onun kahramanlık vasıfları kâfi derecede açık olarak görülmektedir. "Hiddetlendiği zaman bıyıklarından kan fişkirirdi" (II) ki bu destanî vasfı Azerbaycan destanı daha sonraki kendi kahramanı Köroğlu'ya da isnad etmektedir. Emen, bahadır Yekenk'in hocasıdır ve boşuna, altı defa onun babası Kazılık-koca'yı esaretten kurtarmağa teşebbüs etmiştir (VII). Aruz gibi o da keza tek gözlü Depe-Göz'ü yenememiştir: "Begdür soyundan olan Emen, kanlı bıyıklariyle ona karşı kudretsiz kalmıştır" (VIII). O, Oğuz beylerinin Şükli'nin gâvurlarına karşı açtıkları sefere (II, IV) ve keza dış Oğuzlar'ın Kazan'a karşı çıkardıkları isyana iştirak etmiştir (XII).

Şüphesiz, diğer Oğuz bahadırları keza müstakil destan kahramanı idiler. Bunlardan, Gaflet-koca'nın oğlu Şer Şems üddin müslüman adı taşımaktadır. Bu kahraman, Şükli gâvurlariyle yapılan savaşa (II, IV), Beyrek'in evinde yapılan ok atış müsabakasına iştii-

⁴⁰ Bk. M. F. Grenard. La légende de Satok Bogra Khân et l'histoire. "Journal Asiatique", 9e série, t. XV, Janvier-Fevrier 1900, p. 1-79.

⁴¹ Bk. V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 13-14.

rak ettiği gibi (III) “Bayındır-han’ın amansız düşmanını yenmiş, 60,000 gâvura kan kusturmuş, kır atının yelesinin üzerindeki karın erimesine imkân vermemiştir” (II). Adından, onun destan kahramanlarının daha sonraki grubuna ait olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen Şükli gâvurlarına karşı yapılan savaşta (II) çok geniş bir destanî hayat hikâyesiyle birlikte İlik-koca’nın oğlu Alp-Eren’in adı geçmektedir. O, “nefretle, gâvurların peşine köpekleri saldırtmış, yurdunu terketmiş, Aygır-Gözlü ırmağını atıyla geçmiş, 57 kalenin anahtarına sahibolmuş, beyaz kıralın kızı Çeçme ile evlenmiş, kıral Sunu-Sandal’a kan kusturmuş, 40 kaftan giyermiş, 37 kale beyinin kızlarını esir almış, birbiri ardın onların boynuna sarılmış, ağız ve yanaklarından öpmüştür”.

İlik-koca’nın oğlu (yukarıda geçen bahadırın kardeşi) Dülek-Vuran (“yiğit Vuran”)dan destanda keza sık sık bahsedilmektedir; o, “ricat etmesini bilmeyen” (IX, XI), yabanî erkek merkepleri (zebra) yüzmeğe mecbur eden, 57 kalenin anahtarlarını alan”, “ejderlerin ağzından insanları çıkaran” (VII, ihtimal, ejderi öldürüp yuttuğu adamları kurtaran). Teke tek dövüşe çıktığı zaman bu kahraman şöyle öğünmüştür: “Bana İlik-koca oğlu Dülek-Vuran derler. Ben yavaş hareket etmeyi utanç sayarım; halkım arasından çıkıp 57 kalenin anahtarlarını aldım; ricat etmesini bilmem (XI). Dülek-Vuran, Yekenk’in sergüzeştine (VI), Salur-Kazan’ın esaretten kurtarılmasına (XI) iştirak etmiş olup Amran’ın hikâyesinde adı geçmektedir (IX). Salur-Kazan’a isyan eden dış Oğuz beyidir (XII).

Bu isyana katılan diğer bir kahraman ise Duzan’ın oğlu Rustem’dir. Onun daha romantik bir biyografisi vardır: “Ben, yerinden kalkıp iki küçük çocuk bulunan kardeşlerini öldürüp şerefsiz bir hayat süren Duzan oğlu Rüstem’im” (IX). Bunun adı Amran’ın hikâyesinde de geçmekte olup (IX), Salur-Kazan’ın esaretten kurtarılmasına iştirak etmiş ve tekgözlü Depe-Göz ile çarpışmada ölmüştür (VIII).

Diğer Oğuz cengâverlerinden muhtelif şiirlerde birer defa bahsedilmektedir: “Çift katlı kuleden aşağı salınan ve (buna rağmen) ok atmakta gecikmeyen İğrınci oğlu İlalmiş” (VII); “Dünyanın bir ucundan diğer ucuna geçtiğini iddia eden Sugan-Sarı” (VII); menkıbevî Oğuz-han’dan neş’et eden 24 Oğuz boyundan birinin adını taşıyan “binlerce halkın başı” Düker (IV); Depe-Göz’le savaşırken ölen demir zırhlı Mamak” (VIII); Salur-Kazan’ın otağını basan

gâvurlarla cereyan eden savaşta öldürülen İlik-koca oğlu Sarı Kalmaş (II); malûmat elde etmek için Kazan-Beg'in dış Oğuzlar'a gönderdiği Kulbaş (XII), v. d.

Mamafih, yalnız bir defa zikredildiklerinden ötürü kahramanların isim ve şahsiyetlerinin mevcudiyetinden şüphe edilmemelidir. Birçok hususlar, bize kadar gelen şiirlerin tesadüfî olarak tertiplenmesine bağlıdır. Bayındır-han'ın divanında, savaşta yararlık göstererek haketmediği şeref mevkiinde oturduğu için Uşun-koca oğlu Ekren'i suçlandıran Ters-Uzamış adlı bir yiğit (X), eğer dış Oğuzlar'ın isyanına dair hikâyede, Salur-Kazan'ın taraftarı bulunduğundan, ihtiyar Bey Emen'in öldürmeyi tasarladığı biri olarak, keza tesadüfen zikredilmeseydi, bize destanın tamamen tesadüfî, an'ane dışı şahsiyeti olarak gözükebilirdi (XII). Rustem'in öldürmek istediği ve onunla birlikte bir kurban olarak kaydedilen Eksek-koca'nın oğlu olup Okçu namıyla anılan birinden bahsedilmektedir. Onun da isminin Salur-Kazan ile ilk bakışta zan edildiğinden daha sıkı bir an'aneyle bağlı bulunduğu kuvvetle muhtemeldir: Korkud'a atfedilen XVI. yüzyıl "Atalar sözü" nde erkekliğin ideal bir şekli olarak Salur Kazan ile birlikte onun "okçu" su, yani Barthold'un tefsirine göre, "okçusu ve ona ok yapan"⁴² Kuzan adlı birinden bahsedilmektedir. "Bamsi-Beyrek" teki Beyrek'in hatunu, bahadır kız Banu-Çeçek'in babası olarak adı geçen Bay-Bican-Beg'in isminin an'anevî olmasından da şüphe edebilirdik. Bu isim Orta-Asya destan an'anesinde bilinmemektedir; buna göre, Alpamış'ın hatunu Barçın'ın babasının adı, Türkler'in masal folkloründe çok yaygın olan Bay-Sarı'dır.

Mamafih, Barthold'un bildirdiğine göre, Bay-Bican-Beg, adı geçen Türk ata sözleri külliyatında "beylerin ideal bir tipi" olarak vasıflandırılmaktadır⁴³.

Bütün "Kitabi Korkud" da 30 kadar bu cins vak'a zikredilmiştir; şüphesiz, bunlardan hiç olmazsa bazıları, bize kadar gelmeyen ve fakat ozan ile dinleyicilerin iyice malûmu olan, menkıbevî şiirlere mevzu teşkil etmişlerdir. Biraz önce söylenenlerden görüldüğü gibi, tesadüfen "Kitabi Korkud" da hiçbir izine rastlanılmayan diğer destanî şiir ve hikâyenin mevcudiyeti de imkânsız değildir. Bu kitabı tertipleyen, fazlasıyla zengin ve onun zamanında henüz canlılığını mu-

⁴² V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz, s. 16.

⁴³ Aynı yer, s. 16.

hafaza etmekte olan ağızdan söylenen destanî eserlerden yalnız 12 şiiri bir araya getirmek imkânını bulmuştur. Birbirini teyid eden çok sayıdaki karşılıklı kayıtlar, bu an’änenin çağdaşlarca da iyice bilindiğini göstermektedir. Belki de bu an’ane, kısmen, bu kayıtlardan ihya edilmiş, kısmen de, uzak geçmişin ağızdan söylenen herhangi bir halk edebiyat eseri olarak yazı kaynaklarında olduğu gibi bugünkü folklor an’anesine de aksettirilmeyip, bizim için kaybolmuşlardır.

